DOI: https://doi.org/10.47960/2303-7431.21.35.2026.43
UDK: 821.163.42(497.6).09-31 Andrić I.:128
821.163.42.09-1 Šimić A. B.:128
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 28. II. 2026.
Prihvaćeno: 6. VII. 2026.

Branko Tošović
Sveučilište u Grazu, Austrija
branko.tosovic@uni-graz.at

JESMO LI DOISTA SVI MRTVI?

Sažetak

U referatu se razmatraju četiri aspekta Andrićeve misli: *Svi smo mrtvi, samo se redom sahranjujemo* (Travnička hronika, 1945; Na Drini ćuprija, 1945): 1. jesmo li uistinu svi mrtvi iako faktički još živimo, 2. sahranjujemo li se stvarno po redu, 3. koliko je ovaj iskaz u skladu s Andrićevim razmišljanjima o smrti te 4. kakvu građu za to nudi poezija Antuna Branka Šimića.

Ključne riječi: smrt; Ivo Andrić; Antun Branko Šimić; sentencija; univerzalija

2303-7431 / © 2026 Autori. Objavio Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru. Ovo je rad u otvorenom pristupu pod CC BY-NC 4.0 licencom (http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).
2303-7431 / © 2026 The Authors. Published by Faculty of Humanities and Social Sciences, Universtiy of Mostar. This is an open access article licenced under the CC BY-NC 4.0 license (http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Original scientific article
Received on February 28, 2026
Accepted on July 6, 2026

Branko Tošović
University of Graz, Austria
branko.tosovic@uni-graz.at

ARE WE REALLY ALL DEAD?

Abstract

The paper considers four questions raised by Andrić's statement: *We are all dead, we are simply buried one by one* (THE DAYS OF THE CONSULS, 1945; THE BRIDGE ON THE DRINA 1945): (1) whether we are indeed all dead although we are, in fact, still alive; (2) whether we really are buried in turn; (3) to what extent this statement accords with Andrić's reflections on death and (4) what material Antun Branko Šimić's poetry offers for addressing these questions.

Keywords: death; Ivo Andrić; Antun Branko Šimć; sentence; universality

0. [1/3] Evo, gledam vas dok čitam ovaj referat pa mi se čini da ste živi. Vi mene gledate pa, izgleda, da sam i ja živ. Ali kako to da Andrić kaže i za vas i za mene da smo već mrtvi? A onda dodaje ono što, možda, još više zbunjuje: da se po redu sahranjujemo iako znamo da su ne jednom mlađi umirali prije starijih. Da je rekao: *Svi ćemo biti mrtvi, samo ćemo se redoslijedom umiranja sahranjivati*, ovako naslovljena referata ne bi ni bilo. No, kazao je kao pravi umjetnik: pomjeranjem značenja i izbacivanjem čitatelja iz automatizma. A možda se rukovodio svojom drugom, manje znanom, izrekom: da čitatelja treba iznenaditi nečim poznatim.

Međutim, ova sentencija nije tako složena za dešifriranje kao Andrićeva pjesma bez ikakva vidljivog smisla: Lili Lalanua (1950), o kojoj je objavljena i studija (Tošović, 2025[a]). Analiza Andrićeve misli *Svi smo mrtvi, samo se redom sahranjujemo* nudi isto tako bogatu građu te nije isključeno da se i o njoj pojavi posebno istraživanje.

1. [2/3] Prije deset godina (2015) Josip Mlakić predložio mi je da objavim na njemačkome u Grazu njegov roman Živi i mrtvi [možda, znajući da imam seriju *Slawische Narrationen*]. I kada mi je poslao dio rukopisa, primijetio sam da je kao moto izabrao andrićevsko: *Svi smo mrtvi, samo se redom sahranjujemo*, navodeći da ga je preuzeo iz Travničke hronike (1945), ali ne spominjući drugi roman – Na Drini ćupriju (1945), u kojemu se također pojavljuje taj iskaz. U Mlakićevu tekstu, razumljivo, nema eksplicitna tumačenja ove misli, što je karakteristično i za književne tekstove drugih pisaca i kritičara koji citiraju Andrićevu sentenciju jer kao da je tu sve jasno i nema se što objašnjavati.[1]

Pojavom i razvojem interneta ovaj Andrićev aforizam prerastao je u svojevrstan mem, posebno kod mlađe populacije, i kao takav isto se ne tumači, nego se ulančava u raznorazne kontekste s kraćim komentarom koji se obično svodi na: *što rek*(*a*)*o Andrić*. Njegova misao toliko je upečatljiva da su je neki pisci inkorporirali u pripovijedanje kao univerzaliju, recimo Julijana Matanović i Dževad Karahasan. Ova izreka sada više živi u socijalnim mrežama nego u ozbiljnoj književnosti, i još manje u

[1] Neki pisci dodaju pokoju svoju riječ, recimo: „Jer svi smo ustvari mrtvi, i sahranjujemo se po davno uvtrđenom redu“ (Karahasan, 2020).

kritici. Za filozofe zanimljiva je kao moguća aporija (nejasnoća, poteškoća, proturječnost u logičkome tumačenju).

2. [3/3] Tu piščevu misao nosim od početka projekta *Andrić Initiative: Ivo Andrić u evropskom/europskom kontekstu* iz 2007. godine kao nešto što me je kopkalo i poticalo na razmišljanje. Međutim, u moru onoga što je nudilo i nudi Andrićevo stvaralaštvo nisam imao priliku time se posebno pozabaviti.[2] I kada sam dobio poziv za skup posvećen jubileju Antuna Branka Šimića, znao sam što ću izabrati. Drago mi je što o ovome govorim u prostoru u kojemu je živio i djelovao dobar stručnjak i dobar čovjek Pero Šimunović, s kojim sam radio na Filozofskome fakultetu u Sarajevu, kada smo obojica i započeli znanstvenu karijeru.

Da se vratimo Andriću.

3. On je dugo pripremao oba romana u kojima se ova misao pojavljuje – Travničku hroniku (1945) već od gračkoga razdoblja (1923. – 1924.), a prva skica Na Drini ćuprije (1945) nastala je pripovijetkom Rzavski bregovi [isto iz gračkoga razdoblja, 1924] – pa bi bilo spekulativno tvrditi da ta sentencija primarno dolazi iz prvoga ili drugoga djela.

4. No, ako se sudi prema složenosti konteksta, može se pretpostaviti da ju je Andrić prvo osmislio u Travničkoj hronici (1945). Naime, u njoj se ovaj aforizam smješta u poznati Andrićev princip p r i č e u p r i č i. Dani iskaz autor ne daje u svome, autorskom prostoru, nego ga stavlja u usta kajmakama Resim-bega i, što je interesantno, perifernoga lika koji se ne odlikuje izrazitim umom, intelektualnim sposobnostima i koji se može svrstati u piščeve slabe likove – ovo *slabe* Andrić sam

[2] O tome sam samo jednom usputno rekao 2015. godine na Okruglome stolu posvećenu Znakovima pored puta: „U vezi sa trećim problemom koji je naznačio kolega Dukić smatram da je interesantno pitanje koliko je Andrić kontradiktoran, ali tu riječ, kad je ovaj veliki pisac u pitanju, treba uvijek stavljati pod znake navoda, a da bi se izvukao valjan zaključak, treba uporediti sve fragmente u kojima se kontradiktornost zapaža. Ovo pitanje podrazumijeva odgovore na pitanje (1) da li Andrić piše o protivrječnosti, (2) kakva je ona, (3) koliko su protivurječni njegovi stavovi i iskazi, (4) koliko je njegova kontradiktornost eksplicitna i implicitna. Sam je pisac ponekad svjesno pravio oksimorone, recimo *Svi smo mrtvi, samo se po redu sahranjujemo*. Uzviknućemo: *Kakva kontradiktornost*! A onda ćemo se, možda, upitati nije li Andrić zaista u pravu." (Tošović, 2016, str. 728).

eksplicira jer kaže da je riječ o *slabom i pre vremena ostarelom travničkom kolenoviću*.

Međutim, na tome negativnom markiranju, što čini naratemu 1 – autorovu, pisac se neće zaustaviti, nego će dodati još jedan minus ovomu liku uvođenjem odnosa vezira Mehmed-paše prema kajmakamu i inkorporiranjem narateme druge po redu (2): vezir je, naime, pozvao kajmakama da u svojoj ironičnoj igri, samo njemu znanoj, „razgali dušu" nakon smrti njegova tobože „staroga prijatelja" Kapidžibaše,[3] a ustvari izvršitelja njegova ubojstva, točnije pokušaja ubojstva (ima se u vidu on sam – vezir Mehmed-paša) u Travniku na osnovi katil-fermana (skrivena u odjeći toga „starog prijatelja"), pozvao je, dakle, Resim-bega da mu *se nađe ovih dana na pomoći*, *iako je dobro znao da taj ni svoje poslove ne ume i ne stiže da posvršava*. I, eto, Andrić upravo takvu mlakom liku daje privilegiju da kaže: Svi smo mrtvi, samo se redom sahranjujemo, čime je uveo naratemu 3.

No, pisac nije htio time da stvori paradoksalnu situaciju – da čovjek ograničenih mogućnosti i skromnih sposobnosti iskaže nešto što je na razini aforizma (dakle, univerzalnoga značenja), jer Andrić pravi bitnu ogradu prije nego što mu je dopustio izgovoriti, pravi ogradu novom naratemom 4 koja dolazi kao najava: čitatelj saznaje od samoga Resim-bega da ta misao nije njegova, nego da se radi o p o z n a t o j sentenciji:

– Šta ćeš, pašo? Znaš k a k o s e k a ž e: ***Svi smo mrtvi, samo se redom sahranjujemo.*** *– tešio ga je kajmakam* (TH 1945).

Ovdje se, naravno, može posumnjati u to je li se tada zaista govorilo i, ako nije, možda je Andrić izmislio to objašnjenje, skrivajući iza njega svoje autorstvo i uvodeći (time) dodatnu zagonetku za čitatelja. I tu nam se asocijativno nameće Andrićeva misao da autoru ne treba uvijek vjerovati jer je on nepouzdan izvor.[4]

[3] […] *ovaj kapidžibaša bio je čovek omražen i na rđavu glasu, melez, bez pravih prijatelja, koji je izdavao i lagao svakoga, isto kao što diše i govori, i koga nikad nisu cenili ni oni koji su se njime služili* (Travnička hronika, 1945). Primjeri u ovome radu daju se prema Gralis-Korpus.

[4] Usp., recimo: *Da li bi bilo Proklete avlije da nije bilo one neme i bezosećajne ćelije u Mariboru*? *To ja ne znam, i pisac je najmanje pouzdan izvor na kojem je mogućno proveravati takve stvari* (Jandrić 1982, str. 47).

Time se obrada ovoga motiva – mudrosne izreke ne završava. Naime, Andrić uvodi naratemu (5), i to umjetničkim postupkom koji je izrazito njegov i koji sam nazvao t a k o i z a c i j o m – radi se o rezimiranju u jednoj ili dvjema rečenicama onoga što je prije toga rečeno kao oblik finalizacije kazivanja [o tome sam šire pisao u radu Andrićev epistolarijum (konstrukt) – Tošović, 2025[b]], pri čemu središnju naratemu (onaj prvi dio misli) smješta u najveću matrjošku (ruski suvenir od breze sa šupljim figurama u obliku bakica) – smješta u glavnu lutkicu koju otvara čitatelju i koji saznaje da sve prethodne narateme (1, 2, 3 i 4) iz drugih matrjoški dolaze iz referata Davne o najnovijim događajima u Konaku (priča 5): *T a k o je završio Davna svoj referat o najnovijim događajima u Konaku* (Travnička hronika 1945, 3. poglavlje).

Naracija ispletena oko analizirane misli završena je prilogom *tako*, ali ne čistom konstatacijom, nego semantemom nabijenim teškim smislom. Činjenicu o sustavnosti takoizacije kod Andrića potvrđuje i podatak da to *tako* dolazi čak u 35 njegovih djela, manjih ili većih, kao način finalizacije kraja teksta, poglavlja ili odlomka.

5. U romanu Na Drini ćuprija (1945) struktura priče ispletene oko iskaza *Svi smo mrtvi, samo se redom sahranjujemo* mnogo je jednostavnija. Misao koju izgovara Resim-beg u Travničkoj hronici (1945) Andrić u Ćupriji (1945) veže za Alihodžu, ali je razlika u tome što je on ne izgovara (kao Resim-beg), nego je namjerava reći, i to u kontekstu koji nije toliko kompliciran kao u Travničkoj hronici (1945): Alihodža je htio da tom mišlju odgovori žandarmima koji su ga tjerali da zatvori dućan i napusti prostor oko mosta zbog životne opasnosti. Upravo se zato i „zakačio" s njima. Htio je, naime, prenijeti im *da smo svi ionako mrtvi, samo se redom sahranjujemo*, ali se predomislio.

> Hodža ih je gledao kao pijane ljude koji ne znaju šta govore, i već je hteo da im odgovori da je ovde život već odavno u opasnosti i ***da smo svi ionako mrtvi, samo se redom sahranjujemo***, ali se predomisli, poučen rđavim iskustvom poslednjih dana, i reče im mirno i prirodno da je došao samo da uzme nešto iz dućana i da se odmah vraća kući. Žandarmi, kojima se očigledno žurilo, opomenuše ga još jednom da se što prije udalji iz ovog kraja i uputiše

> se preko pijaca ka mostu. ***Alihodža*** ih je gledao kako odlaze nečujnim koracima po prašini od koje je prva kiša načinila mokar debeo ćilim. Gledao ih je još i kako idu preko mosta, zaklonjeni kamenom ogradom da im se vide samo ramena i glave i dugački bajoneti na puškama. Na vrhovima Butkovih Stijena javi se sunčev sjaj. (Ivo Andrić. Na Drini ćuprija [1945], XXIV poglavlje)

No, ova dva romana nisu jedini nositelji dane misli. Postoji i treće mjesto. U Andrićevu razgovoru s Ljubom Jandrićem 70-ih godina prošloga stoljeća, a u kontekstu razmišljanja o starosti, navedeni iskaz Ive Andrića pripisuje travničkomu kajmakamu, iako je ovaj u Travničkoj hronici (1945) istakao da to nisu njegove riječi (eksplikacijom *kako se kaže*).

> – Rastanak sa književnošću – nastavi Andrić, idući sporim hodom i svaki tren zastajkujući kao da pribire misli – to je prva i prava smrt pisca. U poslednje vreme ne preostaje mi ništa drugo već da drugujem sa starošću, a to i nije bogzna kakav saveznik. Možda se svaki star čovek, bez izuzetka, oseća usamljen, ali dok je knjiga, čovek nikad ne može biti sam... Ovako, u poznim godinama, povodi da živimo presahnjuju jedan za drugim. Ostaje nam još samo da prevalimo i taj preostali, a suđeni deo višegradske staze. Katkad u moju svest bane ona misao travničkog kajmakama: „***Svi smo mi mrtvi, samo se redom sahranjujemo***." (Jandrić 1982, str. 136)

Ovaj treći slučaj sugerira zaključak da je kajmakam Resim-beg primarni, a Alihodža sekundarni nositelj/realizator ove misli. Međutim, ostaje otvoreno pitanje je li ju sačinio sam Andrić ili ju je odnekud, od nekoga preuzeo.

Što se tiče činjenice da ovu sentencu nalazimo na tri mjesta, radi se o jedinstvenu slučaju jer nam nije poznato da je naš nobelovac toliko puta ponavljao bilo koju filozofičnu misao. Tomu je najbliži iskaz o tome da *smrt nije poetičnija od života*. Tu sentenciju Andrić nalazi 1919. godine kod Heinea, ali se ne slaže sa njim: *Tako prolaze ispred nas džinovske figure* (*u često i preteranoj lomljavi reči*) *kosovskih vizija i uveravaju nas da Hajne ipak n i j e i m a o p r a v o kad je tvrdio da* ***smrt nije***

poetičnija od života (Carski soneti i Kosovski božuri, 1919). Međutim, tridesetak godina kasnije (1954) u eseju Na Jevrejskom groblju u Sarajevu Andrić tvrdi suprotno: da *uvek ostaje istinita stara reč da „**smrt nije poetičnija od života**“*. Što to znači? Da je Andrić evoluirao u stavu ili je, možda, u pitanju zaborav u starosti onoga što je govorio u mladosti?

> Bela muslimanska groblja po strmim padinama Sarajeva. – To je jedna od onih nekoliko tema pred kojima se osećam uzbuđen i ponesen, pun vizija i pomisli, ali nesposoban da svemu tome dam bar približno veran izraz. Ali poezija ovih grobalja naći će svoje pesnike, i to neće biti pesnici smrti, nego pesnici života. Jer uvek ostaje istinita stara reč da *„**smrt nije poetičnija od života**“*. A groblja imaju značenja ukoliko govore o životu sveta kom su pripadali oni koji u njima leže, i istorija grobalja ima smisla i opravdanja ukoliko baca svetlost na put sadašnjih ili budućih naraštaja. (Na Jevrejskom groblju u Sarajevu, 1954)

Za ovu analizu bitna je činjenica da u oba romana Andrić navedenu misao ne nudi u svome, autorskom prostoru, nego u govoru junaka i da time čitatelju stvara dodatnu zamku sumnjom bi li to moglo biti autorsko upakirano u tuđemu ruhu. U Travničkoj hronici (1945) pisac implicira da to nije njegova misao niti da pripada danome junaku (Resim-begu), nego da se tako govorilo, ali ne precizira tko, kada i gdje.

Budući da se situacija ponovila i u drugome romanu (Na Drini ćuprija), koji je objavljen iste godine kada i Travnička hronika (1945), ostaje istraživaču da odgovori na pitanje: (a) je li Andrić doista tako mislio i naveo ono što je narod govorio ili je (b) htio zametnuti trag svojim poznatim postupkom koji je posebno često primjenjivao kada bi osjetio opasnost da će čitatelj u napisanome naći nešto njegovo osobno, autobiografsko. Kratko vrijeme za pripremu referata nije dopustilo da se izvrši kompleksna provjera, pa se može navesti preliminarni rezultat pretraživanja interneta: u njemu se nigdje ne javlja ova misao kao narodna ili nenarodna izreka, poslovica, krilatica, frazem, aforizam i sl. Stoga se ona može pripisati Andriću, a daljnja analiza treba pokazati je

li se na nešto ili na nekoga naslonio (što je to u književnome opusu ne jednom činio, citirajući ili ne citirajući izvor).

6. Vjerojatno je, a možda i zasigurno, da se nije naslonio na Antuna Branka Šimića – toga, za mene [prije svega], pjesnika jeseni, tijela (posebno ženskoga), umiranja, siromaha i žute boje. Ovo posljednje (žuta boja) kao važan motiv ovoga poete ističem iz dvaju razloga. 1) Nije mi poznato da su drugi kritičari ukazivali na njegovu opčinjenost žutom bojom, ali je to jedna od Šimićevih dominantnih poetema. 2) Ta osobina ne dolazi zato što je Šimić više uvodio ovu boju u odnosu na druge poete (bijela boja javlja se u Šimićevoj poeziji na 78 mjesta, crna na 60, žuta na 53, a crvena na 33), nego što ima malo pjesnika koji su je tako lijepo i često opjẽvali i opjévali. U Sabranim pjesmama Antuna Branka Šimića (Šimić, 2022) ta se boja javlja, između ostaloga, u ovakvim kontekstima:

> I već su noćas naš kraj cijeli poplavile ***žute vode*** (Samoća na vodi); Zgasnuli smo ***žutu lampu*** (Ljubav); Odjednom svi ih puti izvedu u suhu ***žutu*** i beskonačnu ***prazninu*** (Cvijet u kavani); U one drage dane lutali smo često | Moj drug i ja kroz ***žute gajeve i luge*** (Lutanje); ***Sve je žuto***, o žuto: soba i sjaj dana | I svela na prozor oslonjena grana; | I ***žut vonj*** da bude, zato su u loncu | ***Dva nevena žuta*** blizu svomu koncu (Bolesnica); U stihu neko ***žuto osjećanje*** (Toplo popodne); Vrtovi u dolu žute se u tuzi | Jesenskoga dana ***bojom žutog vina*** (Vrtovi u dolu); Zasja tanko cvijeće ***mjesečine žute*** (Vrtovi u dolu); Draga, ovaj ***grad***, što ***žut*** i sivkast ***tutnji***, | Pije svakog dana krv iz moga tijela (Utjeha očiju); Samo se o ponoći budi; probuđeno ***žutim glasom ure s duvara*** otkriva zelenkastim pogledima mjesečine dragu sliku neke Dame, radi koje danju spušta svoje čudne trepavice (Ogledalo); Kud su pošle ove ***žute ulice***? | Ja bih htio da su k jednoj ženi | Kud su pošle ove ***žute ulice***? (Vjetrovi); Ja bih htio da me noćas ***žute ulice*** odvedu daleko od svih stvari (Vjetrovi); Moje noći: duge ***žute požude*** pružile su ruke za Tobom (Oči).

7. Andrić se nije mogao nasloniti, između ostaloga, i zbog toga što je Šimić veoma rano umro (1925.; Andrić je živio još punih 30 godina – do 1975.). Travničku hroniku (1945) počeo je, izgleda, pisati već 1924.

godine, dakle godinu prije Šimićeve smrti. Posljednjih šest godina Šimićeva života (1919. – 1925.) Andrić se uglavnom nalazio u diplomatskoj službi pa mu nisu bila sasvim dostupna književna djela koja su tada kod nas nastajala, tako ni Šimićeva. Osim toga, Šimić je bio šest godina mlađi od Andrića (1892. i 1898). Obojicu objedinjuje to što im je jedan od središnjih motiva upravo s m r t, koju je Šimić opisivao u poeziji, a Andrić u prozi (rijetko u stihovima). Spaja ih i naklonost prema slobodnomu stihu.

8. U pjesmama Antuna Branka Šimića postoje barem tri mjesta koja se mogu dovesti u vezu s kontekstom Andrićeve misli: *Svi smo mrtvi, samo se redom sahranjujemo*:

> [**a**] *Siromasi nestalno lebde | između života i smrti | i svaki čas može da pretegne | nevidljivi uteg smrti. • Svaki čas mogu da prijeđu | među i odmah budu |* ***u smrti: najbližoj blizini****.* (Siromasi). [**b**] ***Smrt nije izvan mene****. |* ***Ona je u meni od najprvog početka****: sa mnom raste | u svakom času | Jednog dana | ja zastanem | a ona raste dalje | u meni dok me cijelog ne proraste | i stigne na rub mene.* ***Moj svršetak*** *|* ***njen pravi je početak****: | kad kraljuje dalje sama* (Smrt i ja). [**c**] *Na zemlji nam je ostati zauvijek | Životinje i biljke naša su rodbina | I kamen samo naš najdalji brat |* ***U smrti svi se izjednačujemo*** (Zemlja).

Šimićev stih [**a**] *Smrt je* [….] ***najbliža blizina*** (Siromasi) ima u sebi elemenat redoslijeda, koji je u drugome dijelu Andrićeva aforizma prava rema. Linearnost događanja predstavlja stožer i drugoga Šimićevog stiha [**b**]: *Smrt nije izvan mene. Ona je u meni* […] *Moj svršetak njen pravi je početak* (Smrt i ja), s tim što se usredotočuje inicijalna i završna točka života. Treći Šimićev stih [**c**]: *U smrti svi se izjednačujemo* (Zemlja) sadrži apsolutnost (da je riječ o nečemu bez izuzetka) izraženu kod oba autora zamjenicom *svi*. Ta apsolutnost s v e g a javlja se i u drugim Šimićevim stihovima.

Mrtvo bit će ***sve*** (Mrtvo bit će sve). • ***Sve*** *nas noćas pred vratima | Bog sa svojom Smrti čeka | Mi smo ljudi* (Posljednja pjesma). • *Na* ***svakom*** *uglu stoji jedna smrt* (Ljubomora).

Slična je situacija kod Andrića:

> – Živeći među ljudima, ja sam se pitao stalno zašto je sve što je misaono i duhovno u našem životu tako nemoćno, bez odbrane i nepovezano u sebi, tako zazorno društvu svih vremena i tako strano većini ljudi. I došao sam do ovog zaključka. Ovaj svet je carstvo materijalnih zakona i animalnog života, bez smisla i cilja, ***sa smrću kao završetkom svega*** (Razgovor sa Gojom, 1925). • Te bombe iz nevidljivih aviona bile su ***kao smrt koja ne pogađa svakog, ali koje se svi boje i koja zaista dođe, pre ili posle, pred svačija vrata***. I jednog dana one su došle i na to nevidljivo ostrvo na kojem je Petar tražio spasa od života (S ljudima, 1947). • Nas su učili u detinjstvu kako se dočekuje i prima život i sve ono što on donosi i nameće, kako se čovek održava u tom životu, izbegavajući nemir duha i tela, i sve rizike i štete, kako se podnosi bolest i svako drugo zlo i, najzad, ***kako se dočekuje smrt kojom svaki život završava***. Dakle, čitav jedan defanzivni sistem! I sve to u opštim tvrdim formulama koje su pravljene jednom za vazda, jednako za sve i svakoga. Ali niko nas nije učio kako se životu ide u susret, kako se hvataju i obuzdavaju njegove snage, i kako se pomoću njih, kao pomoću talasa, ide dalje i više, ka novim oblicima i novim mogućnostima. U stvari, učili su nas kako da se život preboli, prekuži kao bolest, a ***ozdravljenje nađe u smrti***. Da, tome su nas učili, a ne kako se borbom postaje jedno sa životom i ***kako se ljudski nestaje u*** **njemu** (Znakovi pored puta, 1981). • [Dučić] Jednostavno, smrt mu to nije dozvolila. Mnogom našem umetniku koji za vreme rata nije umeo da se snađe kako valja, mlada socijalistička država pružila je mogućnost da se osvesti i iziđe na pravi put. Samo je, sticajem već pomenutih okolnosti, pesnik Jovan Dučić ostao bez te prilike. Za to niko nije kriv, ***možda jedino njegova smrt koja je došla usred rata, ali odavno se zna da smrt nikom ništa ne duguje.*** (Jandrić, 1982, str. 385)

Andrić piše da se sahranjujemo određenim redom, a Šimić uvodi smrt kao agens koji r e d o m nešto obavlja: *Smrt* ***redom*** *gasi gradske lampe (*Radosna noć u gradu), ali to može biti i djelovanje drugoga subjekta [po nekome redu]: *Svjetiljke i zvijezde* ***redom*** *gasnu* (Izgubljen).

9. Postoji nekoliko vrsta interpretacija misli *Svi smo mrtvi, samo se redom sahranjujemo*: semantička, stilistička, filozofska, sociološka, religiozna, etička, psihološka i dr.

Semantičkim tumačenjem utvrđuje se značenje i smisao iskaza *Svi smo mrtvi, samo se redom sahranjujemo.* Takvim pristupom dolazimo do sljedećih zapažanja. U oba dijela sentencije, između kojih stoji zarez, upotrijebljen je prezent, s tim što je u prvome to pomoćni glagol *biti* (*smo*), a u drugome glagol punoga značenja *sahranjivati se* (*sahranjujemo se*). Formalno, gramatički radi se o označavanju direstata (dinamike – radnje, događanja, statike – stanja, odnosa) u sadašnjosti, u trenutku govora, što znači „mi smo mrtvi i mi se po redu sahranjujemo". Međutim, smisao ove rečenice jest drugačiji, jer je ovdje primijenjen postupak transpozicije: upotrebom u prvome dijelu (*svi smo mrtvi*) glagolskoga oblika jednoga vremenskog plana (sadašnjosti) za oznaku radnje koja će se dogoditi u budućnosti: prvi dio *svi smo mrtvi* = „svi ćemo biti mrtvi", otprilike kao kada kažemo u nekoj opasnoj situaciji: *Gotovi smo*! u značenju „nastradat ćemo". Dakle, ustvrđuje se stanje koje će doći (svi ćemo biti mrtvi), a u doslovnome smislu čitamo da je to perfektiv: realizirana radnja/proces čiji je rezultat prisutan u sadašnjosti. Ovdje bi moglo biti primijenjeno (skriveno) i drugo značenja redom: „svi", „bez izuzetka". Prvi dio (*svi smo mrtvi*) ima formalno perfektivno značenje (oznaku rezultata prošle radnje u sadašnjosti), a u biti, ako se logički promatra, nosi futursko značenje („svi ćemo biti mrtvi"). Drugi dio formalno je oznaka sadašnjosti: radi se o pokrivanju radnje koja se događala, koja se događa i koja će se događati: *samo se po redu sahranjujemo* (bez eksplciranja da je riječ *o redu umiranja, a ne rađanja*), implicira se značenje „samo se po redu sahranjujemo i bićemo sahranjivani", odnosno živimo u redu koji se zove čekanje na smrt, samo ne znamo točno kada će nastupiti taj trenutak.

Stilistički gledano, iskaz *Svi smo mrtvi, samo se redom sahranjujemo.* može predstavljati: (1) snažnu, skrivenu ironiju, čak sarkazam kada se potencira da čovjek misli da živi, a ustvari svojim bitkom samo odgađa smrt; (2) duboku metaforu postojanja kojom se život prikazuje kao proces umiranja: živjeti znači umirati; *svi smo mrtvi* značilo bi u prenesenome smislu da smo svjesni da smo već mrtvi samim tim što znamo da ćemo umrijeti i da između rođenja i smrti postoji samo određeni red po kojemu izlazimo iz života; ta je zakonitost nešto što čovjek, htio ili

me, mora prihvatiti i (3) s jednoga aspekta (logičnosti) paradoks, apsurd, oksimoron.

U filozofskome poimanju ovaj se iskaz najbolje uklapa u egzistencijalizam, pa bi (1) *svi smo mrtvi* moglo ne značiti doslovnu smrt, nego svijest o njezinoj neizbježnosti, svijest o tome da je svemu živom suđeno da ima kraj, a (2) *samo se po redu sahranjujemo* sugeriralo bi da život sliči na odgođenu smrt, na životarenje u kojemu se čeka na red za umiranje, bez pružanja otpora i bez istinskoga života; čovjek je formalno živ, ali bez pravoga života; ljudi su biološki živi, a duhovno mrtvi; i tu se asocijativno nameće Mlakićev naslov Živi i mrtvi.

Sociološki *Svi smo mrtvi, samo se redom sahranjujemo.* dolazi u konkretnu društvenom kontekstu, pa *svi smo mrtvi* može ukazivati na kolektivnu apatiju u smislu gubljenja vitaliteta, nade, smisla života, a *samo se po redu sahranjujemo* da se živi mehanički, bez otpora.

Religijski/religiozni pogled na *Svi smo mrtvi, samo se redom sahranjujemo* može nalaziti u ovome iskazu kao cjelini značenje da je život proces umiranja koji prelazi u drugu dimenziju postojanja, a da dva njegova dijela to preciziraju: prvi dio (*svi smo mrtvi*) donosi značenje „zemaljski život je privid, samo prolazno stanje, a pravi je onaj koji dolazi poslije smrti", a drugim (*samo se redom sahranjujemo*) ističe se da duše napuštaju tijelo jedna za drugom.

Etički aspekt javlja se u obliku odgovora na dva pitanja koja odražavaju životnu zakonitost da se smrt ne može izbjeći: (a) ako smo doista svi mrtvi, zašto djelujemo, ponašamo se kao da smo živi, (b) ako znamo da život ima svoj kraj, zašto se ne orijentiramo na to da živimo sretno, zadovoljno i da težimo samo užitku. No, čini se da je čovjek veoma etičan: on ide kroz život dostojanstveno s mišlju o neminovnosti smrti, ali i o neminovnosti življenja: iz svoje se kože pobjeći ne može.

Psihološka interpretacija traži tumačenje (a) kako pojedini karakteri primaju činjenicu o neminovnosti smrti i (b) koliko ima straha, zabrinutosti, nade, nemira i drugim emocija u razmišljanju o tome da je život neka vrsta odložene smrti koju čovjek čeka, miri se s njom i živi.

Sve to na neki način oslikava plakat koji je prema mojim uputama napravio *ChatGPT* (2. studenoga 2025.), a koji Andrićevu misao odražava kao hladnu činjenicu o redu živih mrtvaca i dijagnozu postojanja.

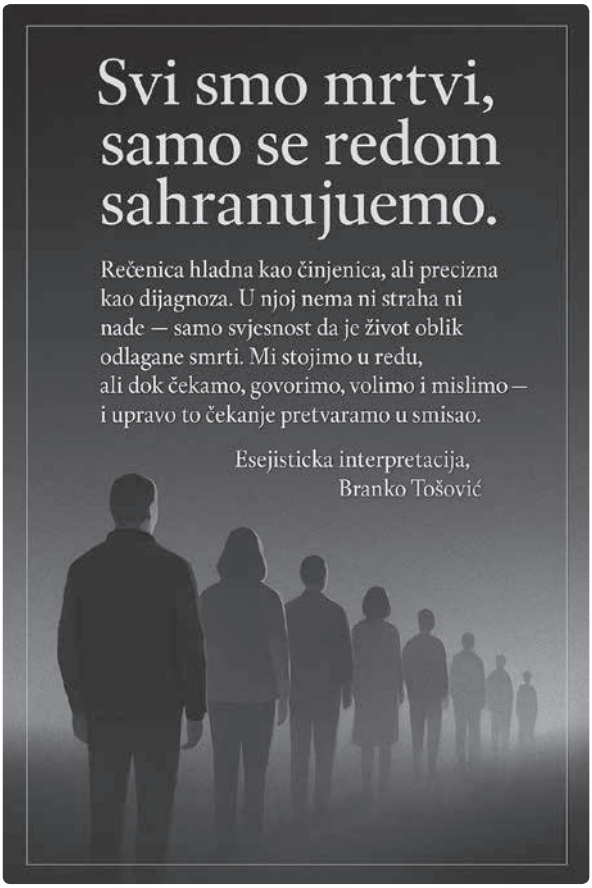

Vrijeme ne dopušta da Vam pročitam i drugi dio referata posvećena interakciji Andrićeve misli i umjetne inteligencije, ali ćete imati priliku (nadam se) o tome saznati u posebnoj studiji.

10. Završavam izlaganje i vidim da ste još živi, a čini mi se da sam i ja. Ali ako je Andrić u pravu u odnosu na sadašnjost, a ne budućnost (da smo svi mrtvi), onda ostaje da prihvatimo jednu od teza novije fizike o tome da nema vremena, da postoji samo prostor, da se ne zna što je bilo, što jest i što će biti. Drugim riječima, da smrt nema kronologiju, nema

svoju prošlost, budućnost i sadašnjost te da nije ni paradoksalno ono što Šimić reče: *Budući već su bili* […] (Budući).

A možda je točno i jedno i drugo: da smo istovremeno živi i mrtvi te da sve zavisi od toga iz kojega se kutka ljudska egzistencija, prostor i vrijeme promatraju.

Vama prepuštam da, slušajući ove riječi, vjerujete svojim očima ili pak očima onih koji, kako reče, Balašević, već dugo [a Andrić punih 50 godina] oru nebeske njive.

Izjava o sukobu interesa

Ne postoji sukob interesa koji bi mogao utjecati na objavljivanje ovoga rada.

Izjava o financiranju

Ovo istraživanje nije primilo nikakvu posebnu financijsku potporu od javnih, komercijalnih ili neprofitnih institucija.

Izjava o uporabi umjetne inteligencije

Pri pripremi članka korišten je alat generativne umjetne inteligencije ChatGPT isključivo za generiranje plakata koji služi kao prilog radu. Autor je u potpunosti odgovoran za sadržaj rada.

Izvori i literatura

Gralis-Korpus. (b. d.). Institut za slavistiku Sveučilišta u Grazu. Pristupljeno 17. 11. 2025. s https://dh.uni-graz.at/cocoon/gralis/

Jandrić, Lj. (1982). *Sa Ivom Andrićem*. Veselin Masleša.

Karahasan, Dž. (2020, 3. prosinca). *Zapis o dugovima*. P.E.N. Centar u Bosni i Hercegovini. https://penbih.ba/2020/12/dzevad-karahasan-zapis-o-dugovima/

Matanović, J. (2014, 3. travnja). *Dan kada mi otac nije čestitao rođendan*. Al Jazeera Balkans. https://balkans.aljazeera.net/blogs/2014/4/3/dan-kada-mi-otac-nije-cestitao-rodendan

Mlakić, J. (2002). *Živi i mrtvi: Roman*. V.B.Z.

Mlakić, J. (2008). *Živi i mrtvi: Roman* (2. izd.). V.B.Z.

Šimić, A. B. (2022). *Sabrane pjesme*. eLektire.skole.hr. https://www.gimnazija-sb.com/wp-content/uploads/2022/12/simic_sabrane-pjesme.pdf

Tošović, B. (2016). Okrugli sto: Znakovi pored puta. U B. Tošović (ur.), *Andrićevi Znakovi / Andrićs Zeichen* (str. 725–729). Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz; Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske; Svet knjige; nmlibris.

Tošović, B. (2025a). *Andrićeva Lili Lalauna*. Hrvatsko filološko društvo; Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. https://stilistika.org/branko-tosovic-lili-lalauna

Tošović, B. (2025b). Andrićev epistolarijum (konstrukt). U B. Tošović (ur.), *Andrićevo pismo / Andrićs Brief* (Andrić-Initiative 18, str. 15–121). Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz; Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske; Komisija za stilistiku Međunarodnog slavističkog komiteta; Svet knjige; Aletea.